

Найыралчы
ужуражылга
найыралды
бузар часкан

Ырда
кирген
Чаа-Суурум

«Ада-чурт»
лагеринде

№ 99 (18526)

1923 чылдың
август 31-де үшүн эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садыр өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

август

12

вторник

Кызыл кожуун бирги черде

Наадым — 2014

Хүннүң медээзи

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Кызыл кожууннун чурттакчылары-биле.

Материалды 2-ги арын-
дан номчуур силер.

Чиигелделиг ыяш

Тыва бодунуң акша-хөреңгизи-биле инвалидтерге немелде чиигелдени көргүзүп, чуртталга бажынын тудуп алырынга ыяш-биле хандыраар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кадыкшылының байдалы-биле кызыгаарлат-тынган аргаларлыг кижилерни тудуг ыяжын чиигелделиг алыр кижилерниң даңзынга ки-рер арганы тыварын Тываның Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга дааскан. Кадык камгалал сайды Мерген Ооржактың дыңнатканын езу-гаар алырга, ниити аарыгдан инвалидтер болгаш инвалид уруглуг өг-бүлелер ол даңзыга кирерлер.

Күштүг болуп турар хоойлу-жудулга езугаар инвалидтерге чуртталга бажынын садып азы тудуп алырынга чаңгыс удаа-ның дузазын көргүзүр. Ооң хемчээли 608, 760 рубль болуп турар. 2006 чылдан 2013 чылга чедир ындыг дузаны ындыг категорияның 147 хамаатызынга көргүскен.

Ындыг турбуже, ол акша бажың садып алырынга четпес дээрзин амыдырал көргүскен. Тудуг яамызының дыңнатканын езугаар алырга, 33 дөрбелчин метр шөлдүг чаңгыс бажынын безин тударынга чарыгдал 1,1 млн. рубль негеттинер. Эрги-даа болза, белең бажының өртээ оон ийи катал улуг. Ын-чангаш инвалидтер акшаны не-мей чээр азы ол түнге тааржыр куду шынарлыг бажың садып алыр ужурга таваржып турар.

Ол байдалды чиигедири-биле Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы ТР-ниң Чазааның «Чамдык катего-рияларның хамаатыларынга боттарының хереглелдеринге арга-арыгның өзүмнерин са-дып алырының керээлеринин талазы-биле ставкаларны тур-гузарының дугайында» доктаа-лын ажылгааш, күрүне детким-чезинин немелде хевирлерин көргүзерин саналдаан. 2009 чылдың июнь 30-де Шолбан Кара-оолдун эгелекчи саналы-биле хүлээп алдыг ол доку-мент 250 кубометр хире тудуг ыяжын халас алыр арганы тур-гузуп турар. Ол дээрге чүгле бажың тударынга четпир эвес, ону кылган тудугжулар-биле санажырынга база артар деп тудугжулар санап турар.

Кадет училищезинче шылгалдалар

2014 чылдың июль 1-ден 17-ге чедир 12 дугаар шко-ланың баазазынга Президентиниң Кызылда кадет учи-лищезинче кирериниң шылгалдазы болган. Конкурстуг шилилгени РФ-тиң Камгалал яамызының 16 кижиге салбырының даргазы Михаил Зыряновтун удур-тулгазы-биле эрттирген.

Бо училищеже конкурс дыка улуг болган — бир олутче 9 кижи. Ниити олут саны — 65. Кандидаттарның саны — 591 кижиге, ында Тыва Республиканың — 588, өске регионнардан 3 (Челябинск облазындан — 1, Кемерово облазындан — 2 кижи). Кызыл хоорайдан эң-не хөй — 177 кижиге, кожууннарда-жааган уруглар саны: Кызыл кожуундан — 55, Барыын-Хем-кент — 43, Чөөн-Хемчиктен — 36, Таңдыдан — 34, Эрзинден 32, Улуг-Хемден — 30, Ак-Довурак хоорайдан 25 кижиге.

Тывадан 588 кандидаттарның аразында өскүс уруглар саны кижиге, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар — 27 база чиигелделиг кирип болур уруглар саны 21 кижиге (шериг хүлээл-зин эрттирип тургаш чок болган, шериг албанынга 20 ажыг ол ажылдаан база керээ-биле шериг хүлээлгези күүседип ту-р хамаатыларның ажы-төлү).

Кадет училищезинге өөрениксез оолдар дөрт эртемге — рус дыл, даштыкы дыл, математика болгаш күш-шыдал бе-ткелинге шылгалдаларны эрткеннер. Бирги чадазында эмчи-миссиязын эрткен оолдар дараазында шылгалдаларже эрт-рилгени алган.

(Уланчызы 2-чи арында.)

Көдээ ишчилерге деткимче

Тываның Чазаа мал ажылының хөгжүлдезинче улуг кичээнге салып, деткимчени көргүзүп турар. Август 11 — көдээ ишчилерге онзагай, уттундурбас хүн болган.

Найысылалдың Арат шөлүн чаа «Камаз» машиналар, трак-торлар каастапкан. Ажыл-агынын чаа эгелеп чоруур араттарга

болгаш чуртталга-ком-мунал ажыл-агыйын-га ол техникаларны дамчыдары-биле ТР-ниң Чазааның Дарга-зы Шолбан Кара-оол байыры чедирген: «Республиканың көдээ ажыл-агыйы ам-даа бурунгаар сайзыраын дээш, көдээ ишчилерге деткимчени көргүзүп турар. Мал ажылынче чаа кирип турар аныяк-тарның бары өөрүнчүг. Машина, техниканы алгаш, мал-маганга си-ген-ширбиилди белет-кээринге чиигелделиг болур. Силер бо техниканы алгаш, ажыл-агыйыңарны ам-даа бу-рунгаар сайзырадыр, делгемчидер силер. Күрүне ол хире деткип турда, силерниң ажылыңарның түңнели эки боор дээрзинге бүзү-рээр мен» — деп, ол демдеглээн.

(Уланчызы 2-ги арында.)

Ольга Сырат — Тес-Хемниң Чыргаланды суурунда арат ажыл-агыйның удуртукчузу.

КАДЕТ УЧИЛИЩЕЗИНЧЕ ШЫЛГАЛДАЛАР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

База бир кол чүүл — кандидаттарның күш-шыдал белеткелинче улуг кичээнгейни бо удаада салган. Күш-культурага шылгалданы эртип шыдаваан оолдарны дараазында ниити билиг эртемнериниң шылгалдаларынче эрттирбейн турган.

5 классче дужаап турган 139 кандидаттың чүгле 83-жү конкурстун даңзынче кирген, кадыының байдалы-биле 35 кижини база күш-шыдалы кошкак 21 кижини хүлээп албаан. 6 классче дужааган 207 кандидаттың 138-зи конкурстун даңзыже кирген, оларның 46-зын кадыының байдалы-биле, 23 кижини күш-культурага кошкак болганындан хүлээвээн. 7 классче 233 дужааган кижиниң ниити билиг шылгалдаларынче 124 кижини эрттирген, 63 кижини кадыының байдалы-биле, күш-культурага кошкак белеткелдиг 36 кандидатты эрттирбээн.

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРГЕ ДЕТКИМЧЕ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Республиканың 13 кожууннарындан арат ажил-агыйын чаа эгелеп чоруур 38 фермерлер: Сайзана Ондар (Сүт-Хөл), Василий Ооржак, Чингис Биче-оол, Орлан Монгуш (Барыын-Хемчик), Оюнзак Сарыглар (Барыын-Хемчик), Геннадий Дамбаа (Улуг-Хем), Айдың Ойдууаа (Би-Хем), Омак Иргит (Кызыл кожуун), Владимир Мандан-оол (Улуг-Хем), Роберт Намчак (Тес-Хем), Меңги Ондар (Чөөн-Хемчик), Ольга Сырат (Тес-Хем), Ай-оол Маады (Эрзин), Андрей Монгуш (Сүт-Хөл), Александр Ооржак (Чөөн-Хемчик), Алинаа Доржу (Бай-Тайга), Айдың Чудан-оол (Улуг-Хем), Светлана Дамба (Каа-Хем), Артыш Ооржак (Сүт-Хөл), Буян Орусбай (Чеди-Хөл), Оюмаа Салчак (Бай-Тайга), Түмен Ооржак (Эрзин), Алдын-оол Товуу (Чаа-Хөл), Айлаң-оол Хертек (Бай-Тайга), Василий Хомушкун (Барыын-Хемчик), Татьяна Увангур (Каа-Хем), Чодураа Тумат (Өвүр), Эдуард Дамбаа (Улуг-Хем), Дозур-оол Дундукай (Чаа-Хөл), Максим Седипей (Чаа-Хөл), Владимир Кенден (Каа-Хем), Меңги Ооржак (Каа-Хем), Ирина Монгуш (Сүт-Хөл), Светлана Чымба (Өвүр), Меңниг-оол Сат (Өвүр), Айдың Маадыр-оол (Өвүр), Эрес Эреге

Бичап кээрге, 591 кандидаттың конкурс эртер даңзынче 345 уругну эрттирген, 246 уруг кирбейн барган.

Хүлээп алыр комиссияның 15 хонук дургузунда үргүлчүлээн ажилының түңнелинде Тыва Республиканың шупту кожууннарындан уруглар кирилде баллдарны алган. Эң-не хөйү Кызыл хоорайдан, Кызыл кожуундан, Ак-Довурак хоорайдан, Чөөн-Хемчик болгаш Барыын-Хемчик кожууннардан уруглар болган.

Шылгалдаларның түңнелдерин хүлээп алыр комиссия уруг бүрүзүнге шылгалда дужаап турар хүнде чугаалап берип турган. Сөөлгү түңнелди Камгалал яамызының хүлээп алыр комиссиязы август 20 соонда үндүргеш, Президентиниң Кызылда кадет училищезиниң сайтызынга азы Россияның Камгалал яамызының сайтызынга салыптар.

Алдынай СОЯН
белеткээн.

КЫЗЫЛ КОЖУУН БИРГИ ЧЕРДЕ

2013 чылда ажил-чорудулгазының дээштииниң талазы-биле Кызыл кожуун муниципалдыг тургузугларның аразындан бирги черни ээлээн.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызыл кожууннуң чагыргазынга 2013 чылда ажил-чорудулгазының дээштииниң талазы-биле муниципалдыг районнарының аразындан бирги черни ээлээни дээш 1 миллион рубль түңнүг сертификатты тывыскан. 3.500 миллион рубль түңнүг сертификатты кожуун чагыргазынга Каа-Хем суурга кылымал карттыг футбол шөлүнүң тудуун доосканы дээш берген.

2.5 млн. рубль түңнүг сертификатты көдээ ажил-агыйның «Саян-Даа» хереглел кооперативинге сүт болбаазырадып кылыр дериг-херекселдер садып алыры-биле тывыскан.

Кызыл кожууннуң школаларында болгаш уруглар садтарында ажылгаары-биле 30 млн. рубль түңнүг сертификатты Кызыл кожууннуң чагыргазынга берген. Эгелеп чоруур фермерлерни деткири-биле үш миллион ажыг рубльди тускайлаан.

«2014-2020 чылдарда ТР-ге көдээ ажил-агыйны сайзырадыры болгаш көдээ ажил-агыйның чиг эдиниң болгаш аъш-чемниң рыногун башкаары» күрүне программасынга дүүштүр чуртталга бажыңнарын тударынга субсидияларны кожууннуң тос чурттакчызы Тываның Баштыңының холундан алган.

Ооң соонда Шолбан Кара-оол мурнакчы малчыннар-ужурашкан. Оларның ажил-тургустунган айтырыглары дишкиннери-биле таны болгаш Тываның көдээ моон соңгаар сайзырадыр талазы-биле оларның са дарын дыңнаан. «Ажык ч дээш силерге өөрүп четтир Силерниң чугаанардан би чаңгыс чер-чурттугларың чүү дүвүредип турарын, секчи эрге-чагырганы чү биле деткип, кандыг ажы таарышпайн турарын билип дым. Силерниң кириген сана рыңарны моон соңгаарга а лывыска ажылгаар бис» — Шолбан Кара-оол чугаалаан.

КОЖУУННУҢ ИШЧИЛЕРИНГЕ КҮЗЭЭН

Бо чылын Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга турскааткан малчыннар байырлары-кожууннар наадымнарының эстафетазын 2013 чылда тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазының дээштииниң талазы-биле эң эки көргүзүлгелериг болган Кызыл кожуун хүлээп алган.

Байырлар эрттирер черниң төвү Каа-Хем суурнуң кыдыында дыштанылганың ногаан зоназы болган. Аажок делгем аяңга суур бүрүзүнүң өглерин тиккен. «Чаңгыс суур-чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелиниң киржикчилеринге аңгы өгнү тускайлаан.

Ол төлөвилелдин күүселдезиниң үезинде эрткен чылын «Өзүлдениң базымы» деп адатынар 11 чер, ажилдаар 67 олут тургустунган, 10,5 млн. рубльге продукцияны бүдүрүп үндүрген. Элегес-Аксы, Сукпак, Ээрбек, Кара-Хаак, Черби суурларда беш төлөвилел ажилдап эгелээриниң кырында келген.

Кожууннуң суму бүрүзү онзагай. Чижээ, Черби суур чыжырганадан витамин продукция бүдүрериниң талазы-биле сурагжаан,

Кур-Чер-тараа бүдүрериниң талазы-биле, Кара-Хаак капустазы-биле чоргаарланыр, Баян-Кол-теве-биле.

Малчыннарның байырларына чүве чугаалааш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдесинге кожуунуң ишчилериниң салышкынын демдеглээн. Көдээ ажил-агыйда өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлериниң 137 бүдүрүлгези ажилдап турар. Шээр болгаш мыйыстыг бода малдың бажы өскөн.

«Сөөлгү үш чылдың дургузунда грант деткимчезин эгелеп чоруур чеди фермер алган» — деп, Шолбан Кара-оол уламчылаан. Олар 1030 уксаалыг хойну, 10 уксаалыг инекти, дөрт сан көдээ ажил-агый техниказын садып алганнар. Кожуунда 18,3 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлү кирген, бо чылдың бирги чартында безин 186 чуртталга бажыңын ажылгалга кириген. Чаа бажыңнарның аразында өскүс уругларга Каа-Хем суурга туттунган 12 квартиралыг, Сукпак суурга ийи квартиралыг бажыңнар хамааржыр. «Чаа бажыңынче көжүп кирип турарларның өөрүшкүзүн көөрү

кайгамчык-тыр. Өскүс уруг дугайында моон соңгаар-даагыш салыр бис» — деп, Тыва Баштыңы уламчылаан.

Социал ужур-дузалыг обьектилерге Каа-Хем суурда туттан спорт-культура төвүн, кы мал карттыг футбол шөлүн, оруннуг уруглар садын Шолбан Кара-оол хамаарыштыртты. Эрткен чылын Кызыл-Сары Сеп аразының Шахтерская думчузунда оруун чаартып келген. «100 чылдың базымнар деп губернатор төлөвилели дүүштүр суурларга автомобиль оруктарын тудары-биле кожуунга субсидияны тывыскан.

Чугаазының түңнелин Шолбан Кара-оол кожуунуң чурттакчыларына байыр чедип берген болгаш чаа-чаа чедишкенин күзээн.

Малчыннар байырларына алдар болдуруп база Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга уткушту кожууннуң чурттакчыларының күрүне шаңналдарын Тываның Баштыңы тывыскан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

КОНКУРС ЧАРЛАП ТУР

Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының информатизация, харылзааны сайзырадыры болгаш телерадио-дамчыдылга килдизиниң начальнигиниң хостуг олудун ээлээриниң конкурзун чарлап тур.

Документилерни дараазында адреске хүлээп ал турар: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, 1 каът, яамының хүлээп алышкын өрээли, 2014 чылдың август 29-ка чедир 8.00 шактан 17.00 шакка чедир. Айтырыг тургузар телефон 2-58-04.

Тодаргай медээни www.minsvyz.ru деп сайтыдан биллип ал болур.

Анисья ТЮЛЮШ.

НАЙЫРАЛЧЫ УЖУРАЖЫЛГА НАЙЫРАЛДЫ БУЗАР ЧАСКАН

Тываның Баштыңының сайыттары-биле кады кайы-бир кожуунга келген соонда, баскетбол маргылдаазын эрттирери чаагай чаңчыл апарган. Ажыл хүнүнүн төнчүзүнде республиканың Чазактың команда-баскетбол шөлүнче үнүп, муниципалитеттин командазы-биле үжүн шенежири дүрүм болу берген. Кызыл кожуунга август 7-де болгон наадымы болган. Тыва

ги Юрий Ооржак олар бөмбүктү хала чок кирип октап турганнар. Он беш минута эрткенде, езулуг сегиржи алышкын эгелээн. Чүге дээрге муниципалдар боттарының чыынды командазынга 20 харлыг спортчу оолдарны кирип алганнар. Чазактың баскетболистеринге оларның күштүг удурланыкчылар болуру чөп. Аныяктар кашпагай болгай, олар санны дыка дүрген деңгештирпкен, ооң соонда мур-

дилээн, Чазактың командазында 47-50 харлыг улус кирип турар, а удурланыкчыларны — 20-ден 35-40 хар чедир. Ол дилег хандырттырмаан. Кыска чапсар үезинде Шолбан Кара-оол аныяктардан дилег кылган — профессионал спортчулар-биле эвес, Чазак кижигүннери-биле ойнап турарын бодаарын дилээн. Ынчанга ойнакчыларның бертик-межелге чедирер чоруун болдурбас херек. Аныяк кижилер профессионал спортчулар эвес бис, анаа-ла ойнап тур бис деп харыылааннар. «Аныяктарның профессионал чыынды командазының составында кирип турарыңарны ылап билер мен» — деп, Юрий Ооржак шыңгыы үн-биле чугаалаан. Бир эвес инструктор киржи бербээн болза, бо аас былаажышкынының чүнүң-биле доостуру билдинмес.

«Оюн чурумун хажыдар болза, шөлден чайладыр бис» — деп, инструктор аазааш, командаларны боттарының туруштарыңа тарадыпкан.

Ам база чидиг демисел эгелээн. Сагыжы дүвүрзүн аарыкчылар судьяларны, маргылдаалар секретарын чемелзэннер. Санны шын санаарын кымдан негеп турганын ыйыт-шимзэннин уржунда дыңнаары берге болган. Кызыл кожуунун баштыңы Степан Достай өске кижилерниң судья зоназындан үнерин дилээн болгаш судьяларга бүзүрээринче көрүкчүлери кыйгырган. Ол аразында регионун удуртукчузу база маңап келгеш, судьяның санап турарыңа чигзингенин дыңнаткан, аңаа маргылып турар үе ында чок болган, өөрүн шөлге артырбас болгай.

Шолбан Кара-оолга журналистерниң безин чедери берге болган. Ооң байгы сагыжы оюнда, тиилегеже чүткүл оон адырылбаан, Чазактың командазы ийи-бир сан четпейн уттуруптар чыгыы үе турган. Ынчалза-даа сайыттар сөөлгү минуталарда бүгү күжүн мөөңнепкеш, чугула санны кириер аргалыг болган. Ынчан харын регионун удур-

Чазактың командазы — тиилекчилер.

ың Баштыңы малчыннар-биле грашкан, күрүнө шаңналдарын гаш аныяк фермерлерге сертификаттары тывыскан, тус черниң иви-биле чугула айтырылганы тпирлээн.

Оң соонда спортчу ужуражыл-беткенип эгелээннер. Каа-суурда аяң черде баскетбол үн тудуп дооскан, аңаа кым аксакас боор. Каа-Хем суур-чагыргазының даргазы, тыва кеткен Юрий Ананьин чыылган үн мурнунга кызыл кожааны сен болгаш Чазактың болгаш ыл кожуунун командаларын ражылгаже чалаан. Шолбан а-оолдун командазында Чазак газының оралакчылары, сайыт-кирген, Кызыл кожуунун ой-ылары — суму чагыргаларының тыңнары болган. Баштайгы бүктү Шолбан Кара-оол аргаан иже чедишкенин кирип ок-

нап эгелээннер. Регионун удуртукчузу болгаш ооң командазы Иван Ярыгин аттыг спорт комплекзинге хүннүң-не белеткенип турганынга өөрзэннер.

Маргылдаа минута санында-ла чидигленип орган. Кызыл кожуунун аныяктары дүжүп бээрин күзевзэннер, Шолбан Кара-оол команданың адын камгалап, шөлдү кагбайн турган. Сайыттар боттарының бүгү күжүн мөөңнээш, удурланыкчыларынче шиитпирлиг халдааннар, аргаларын ажылгааннар. Көрүкчүлер саны улам көвүдзүн, аарыкчыларның алгы-кышкызы дендээн.

Республика Баштыңы спорттун тайылбырлакчызындан ойнакчыларның хар-назынын чугааларын

найыралчы ужуражылга тайбың-ай эртер хире болган. Чазак газының оралакчызы Юрий Киеков, кадык камгалал сайыды ан Донгак, сайыт — контроль-екция эргелелиниң начальни-

тукчунун арны чырып келген.

Кызыл кожуунун баштыңы Степан Достай найыралчы ужуражылга 37:40 сан-биле доозулган, Чазактың командазы тиилээн деп чарлаан. Бактажыр чазып турган удурланыкчылар бот-боттарының холдарын тудушкан болгаш кады чурукка тырттырып алганнар.

Долаана САЛЧАК.

Тываның Баштыңы дилээн

Август 8-те Москваже кирип орган «Абакан — Москва» поездизинден чөмгө хорананган 54 бичии уругну болгаш 3 улуг кижини дүжүрген.

12-ден 15 хар назылыг бичии уруглар болгаш оларны үдеп чоруур 30 кижиге (медицина ажылдакчылары болгаш башкылар), ниитизи-биле 348 кижиге август 5-те регионга тускайлаан квота езугаар Крымче чорупкан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол федералдыг яамыларже дораан долгааш, бо байдалды контролга алырын база дузаны чедирерин олардан дилээн.

«Крымче бар чорааш, орукка хенертен ижин-шөйүндү аараан бистиң уругларывыстың кадыкшылы дээш бүгү хемчеглерни ап тур бис — деп, Шолбан Кара-оол ВК-да бодунуң арнынга бижээн. — Амгы үеде мээң оралакчым Анатолий Дамба-Хуурак Москваже уждуп үнүпкен. ОБЯ сайыды В.А.Пучков-биле, күш-ажыл болгаш социал политика сайыды М.А. Топилин-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан мен. Байдалды олар хайгааралга алганнар, уруглар удавас сегип кээр».

Хөй уруглуг болгаш эвээш орулгалыг өг-бүлелерниң 167 уруу, 52 өскүстер, 127 тергийн эки өөредилгелиг оолдар болгаш кыстар чорупкан дээрзин сагындыраал. Ярослав вокзалыга 16.00 шакта поезд чедип келирге, оларны дүрген дуза чедирер 21 бригада болгаш шалыпкын медицина дузанын көргүзөр ийи бригада уткаан. Баштай 32 уругну эмчиге чыттырып алган, ооң соонда кол бөлүккө чораан өске уруглар аарый бергеннер.

Аараан уругларны уругларның №9 клиника эмнелгезинге, ол ышкаш №1 халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге чыттырган. Арткан уруглар Казань вокзалындан оруун уламчылап чорупкан.

Тывадан барган аарыг уруглар олуртуп алган поездиге Россияның кол санитар эмчизи Анна Потапова болгаш Тыва Республиканың Москва хоорайда Бүрүн эргелиг төлээзи А. Замураев олар келгеннер. Доктаамал төлээ черинде оперативтиг штабты тургускан, ооң кижигүннери Россияның ОБЯ-биле, РФ-тиң ИХЯ-ның Москва — Курская станциязында шагдаа салбырлары-биле харылза-жып турар.

Тываның Баштыңы уругларның кадыкшыл байдалының дугайында ада-иезинге болгаш төрелдеринге доктаамал дыңнадып турарын өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдейге дааскан.

Тываның Баштыңының айтышкынын езугаар республиканың Кадык камгалал яамызының чанында оперативтиг штабты тургускан.

Август 9-та штабтың баштайгы хуралы кадык камгалал сайыды Орлан Донгактың удуртулгазы-биле болуп эрткен. Аңаа өөредилге болгаш эртем яамызының, Росхереглелхайгааралдың, ОБЯ-ның, айыыл-халаптар медициназының төлээлери киришкеннер.

Москвада уругларның байдалын республиканың төлээ чериниң удуртулгазы, «Россияның демир-орун» ААН-ниң кадык камгалал департаментиниң начальниги Владимир Плохов, РФ-тиң кол санитар эмчизи Анна Попова олар хайгаарап турарлар. Оон аңгыда республика Баштыңының даалгазын езугаар Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак Москвада чеде берген.

Эмнелгеде чыдар уругларны август 13-те үндүр бижиптер деп санап турар. Оларны дыштаныр черинге чедир айыыл-халаптар медициназының беш специализи үдээр.

«Бо хүннүң кол сорулгазы — когараан уругларның кандыг байдалдыын доктаамал хайгааралга алыры болгаш сагыш човап турар ада-иелерге байдалды дыңнадыры» — деп, Орлан Донгак чугаалаан.

«Изиг шугум» телефоннары:

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы — 8(39422) 5-62-86; 5-12-24;

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы — 8(39422) 6-19-49; 6-22-54;

ОБЯ — 9-99-99;

Айыыл-халаптар медициназы — 2-32-22;

Росхереглелхайгаарал — 5-26-04;

Тываның Москвада төлээ чери — 84992364801.

Спортче кичээнгей улуг

«Спорт инфраструктураны сайзырадырының айтырыгларын Тывага шын шиитпирлеп турар».

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ужуражылга үезинде Россияның Спорт яамызының күш-культураны болгаш спортту сайзырадырының талазы-биле программа дирекциязының спорт объектилеринин тудугларының чоруп турарына планнаашкын болгаш контроль эргелелиниң начальниги Евгений Улитин ындыг бодалды илереткен.

Евгений Улитинниң Тывага келген кол сорулгазы — Каа-Хем суурга культура-спорт комплекзин тудары-биле тус-кайлаан федералдыг акша-хөреңгиниң кайы хире ажыктыг ажыглаттынып турарын хынаары. Спорт яамызының

төлээзи объектиде ажылдың канчаар чоруп турары-биле танышкан болгаш тудуг шөлүнге ажылчын хуралды эрттирген, аңаа чагыкчылар болгаш тудугчулар киришкенер, ооң соонда Кызылда ажылдап турар спорт тудугларына барган. Спорт инфраструктураның моон соңгааргы сайзыралының айтырыгларын Чазак Даргазының оралакчызы — тудуг сайыды Александр Свинцов-биле сайгарып чугаалашкан.

Республика Баштыңы-биле ужуражылга үезинде Евгений Улитин спорт инфраструктураны сайзырадыр талазы-биле регион сөөлгү беш чылдың дургузунда көскү чедишкinnerни чедип алган дээрзин демдеглээн. Амгы үениң чаа спорт объектилери республика-

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ужуражылга үезинде Россияның Спорт яамызының күш-культураны болгаш спортту сайзырадырының талазы-программа дирекциязының спорт объектилеринин тудугларының чоруп турар планнаашкын болгаш контроль эргелелиниң начальниги Евгений Улитин.

да көстүп келген, дыка хөй эрги спорт тудугларын чаартып септээн. Чон-биле ажылдың системазы тургустунган.

Спорт тудугларын сан сүрүп тудуп турбайн турар дээрзин Евгений Улитин эскерген, олар идепкейлиг ажыглаттынып турар. Спорт яамызының төлээзинге «Хүреш» болгаш Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнарны, И.Ярыгин аттыг спорт комплекзин көргүскен, ында футболистер ойнап, мөгелер хүрежип, тренажер залдары, эштир бассейн ажылдап турар болган.

Бо бүгү чүүлдер республика бюджетинин аңаа көрдүнген акшазын бол-

гаш федералдыг программаларгаар тускайлап турар акша-хөре ажыктыг ажыглап турарының бады болган. Күш-культураны болгаш спорт сайзырадырының айтырыгларын пирилээринге Спорт яамызы Тыва удуртулгазы-биле моон соңгаа идепкейлиг ажылдаар дээрзин Евгений Улитин Тываның Баштыңына буюу кен болгаш салдыг сорулгаларны диишкinnerни күүседирин аңаа күзээ

Шолбан Кара-оол өөрүп четтири аалчыга илереткен, мурнувуста ажылдажылганың улуг-улуг соруллары манап турар дээрзин демдеглээ

Хөй садыгларның херээ бар бе?

Төөгүнүн эрткен оруктары, үе-шагның өскерилгелери бодуну-биле онзагай демдектерлиг эртип турар.

1990 чылдардан эгелээн бустушкун, чаа рынок системазының сайзыралы кижилерниң угаан-медерелинге, бот-башкарылгазынга, материалдыг байлакшылынга канчаар-даа аажок улуг салдарны чедирген болгаш ханы истерни арттырганын бо хүннерде караавыс-биле көрүп, кулаавыс-биле дыңнап турар бис. Чүнү-даа шыдаар ажыл-ишчи, бурунгаар көрүштүг кижилер амы-хууда ажыл-ижин тургузуп алган, салгалдарын безин хандырып болур аргалыг болу берген. Ол-ла бүгүнүн аразында шаарланчак улус улам-на ядарал келген. Боттарының чалгаа, өөдежок чоруундан азы кошкак соруктуг арага-дарыже сундулуундан, а чамдыкта харын-даа белен азыралга өөренигинден ниитилелдин богу болуп, «бомж» деп ат эдилеп, каракка чаржынчыын көргүзүп турар.

Ийе, хостуг эргениң ачызында, хүнде байып алыр сорулга-биле аныяк-өскенни эзиртир суксуннарже хандыкшыдып, чоннуң хөй кезинге дүн-хүн чокка арага садып чаңчыга бергеннер база эвээш эвес. Миллион-миллион чурттакчыларлыг улуг хоорайлар эвес, бичии Тывага ындыг хостуг садыглаашкын, арагалаашкын чонну улуг айыылда кызап келген. Бо талазы-биле хем-чеглер 3-4 чыл бурунгаар алдынып эгелезе-даа, чон ону ам-даа херекке албайн турар.

Хоорайның Южный микрорайонунда «Кедр», «Пиво на разлив» дээн ыш-каш садыгларында «бүдүү» кудуушкун хевээр.

Чогум бижири дээн бодалым мындыг.

Солагай талакы дачаларда чуртталга шөлүнде хөй ада-иелерниң, өөреникчилерниң эрткен чылдарда-ла ди-

лээн чоннуң хоочун солуну «Шынга» чырыдып бээрин аазаан кижилер мен. Ам оларның негелдезин база катап дыңнап, билгеш, бодум база оларның санал-аналынга каттыштым. Бичии өөреникчилерниң бергедээшкinnerин пат-ла көрүп турар болгаш, мону би-жидим.

Дачаларже бар чоруурга, 1-ги автобус доктаамында, таарымчалыг черде улуг тудуг туттунуп турар. Дамчыыр чугаа-биле улуг садыг-саарылга төвү дижири. Ында хөй уругларлыг, кожуун-нардан көжүп келген, чамдыктарының амыдыралы чегей өг-бүлелер бар. Оларда эт-сеп, улуг өрткектиг хеп-сын садып алыр арга-шинээ чок. Ынчап кээрге, ол улуг тудугну эге школа, эмнелге пунктузу, уруглар сады ыш-каш буянныг албан черлери кылдыр эде көөр болза, ооң ээзи бүгү назынында ат-сураа делгеренгей кижилер апаар. Документ, эт-херексел, дендии хөй негелде хереги билдингир. Аңаа хамаарылгалыг яамалар, албан черлеринин киржилгези-биле улуг үүле чайгаар бүде берип болур.

Ажылга тургустунуп алыр күзел-диглер акша-төгөрүн салчып, кижилер болгай. Хайгаарал албан чери база бөдүүн аргаларны тыптар боор. Суурлар деңнели-биле кылып болур. Улуг хүрээ тудуунга ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол миллион рубльди өргээн болгай. Хөй садыгларлыг сайгарлыкчылар Шолбан Валерьевичинин үлегерин эдерер болза, арыг-чаагай алдары бедей, чүс чылдар эрткенде безин тургускан школа, уруглар садтарының төөгүзү улам күштүг болур.

НИНА СЕРЕНОТ,
Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү база дачаның чурттакчылары: С.О.Кыргыс, Ч.Д.Айыр-оол, Д.Р.Иргит, О.Т.Доржу, А.А.Кенден болгаш өөреникчилер.

Амыдырал чаякчызы

Ажы-төлүнүн, уйнуктарының эң эргим, ынак иези Алевтина Чүлдүмовна Монгуш 2014 чылдың ноябрь 27-де 70 харлаар. Ооң эрткен үезинин дугайында бичежек чүүл бижири олур мен.

Ол 1944 чылдың төнчүзүнде изиг оътуг Баян-Таланың чурумалдыг Хая-Бажыңа Чүлдүм Кара-Хуна оглу болгаш Намалдай Тапый уруу Монгуштарның өөнге 2-ги кызы болуп төрүттүнген. Ада-чурттуң Улуг дайыны адакталып, Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составына киргениниң соонда, 46 хонгаш, чырык черже доктор чогу-биле чаяттыгган. Ооң-биле кады чурттаар эжи Саар-оол Монгуш Хөндергейниң Өзен-Орук хажызында Оңгар-Өдекке, ада-иезинин кыштаанга, 18-хонгаш, декабрь 16-да чаяттыгган.

Совет Тыва-биле деңге сайзырап өзүп келдивис. Чадаанының 1 дугаар школазынга 9-11 класстарга кады чаңгыс класска өөренип, ыры, танцы-сам ансамблинге кижилер келдивис. 1962 чылдың декабрь айның төнчү хүннеринде таныжып, чоокшулажып эгелээн. Удуртукчу башкывыс Николай Сухомблинов — Тываның көдээ ажыл-агый техникумунун доозукчузу, тулган самчы. Школа дооскуже дээр кожуунун сумуларына чедип, солун концертти чонга бараалгадып чордувус.

1963 чылдың июнь 25-те 11 классты дооскаш, Алевтина Чүлдүмовна Чөөн-Хемчик кожуунун улус судунга секретарьлап, ажылчын базымнарын эгелээн. Шүүгү черинге 2 чыл ажылдааш, Кызылдың башкы институтунун физика-математика салбырынче бот-өөредилге-биле кирип алгаш, 1965 чылда Чадаанының 1 дугаар школазынга лаборантылап, кижизидикчи башкы болуп ажылдай берген. Ол үеде бичии оглу 1 харлыг турган. Дээди өөредилгезин дооскаш, математика башкызы, класс удуртукчузу хүлээлгени база күүседип эгелээн. 1981-1985

чылдарда директорнуң класстан, каар ажылдар талазы-биле оралакчы болуп ажылдаан.

Алевтина Чүлдүмовна шериг триотчу, күш-культура, уран чүүлчеландырган кижизидилге ажылда чорудуп, күш-ажылдың мурнакчылыгы-биле ужуражылгаларны кылып тур. Аныяк чер аңдарыкчыларының болсаанчыларның аразында мөөрейл чылдың-на 1 дугаар черни ээлеп турган. Ол 1-ги доозукчуларын 1976 чылдоостуруп, амыдыралдың делгем орчуну чөүдээн. Олар эртем-билигини чедип, ваның хөгжүлдизинче үлүг-хуузу кичил турар.

Өзүп олар салгалдың өөредилге, жизидилгезинге улуг үлүг-хуузу кичил гени дээш, Алевтина Монгушка РФ-Өөредилге яамызы «Улус өөредилгениң тергигини» бедик атты тывыскаан.

Монгуштарның өг-бүлөзи 2 оолдуг кыстыг, 9 уйнуктуг база 2 уйнуунун ий-дакпыр кырган-авазы, кырган-ачаы Хүндүлүг дыштанылгаже үне берген-д болза, мал-маганын тудуп, ногаазын чедер шаа-биле өстүрүп турар.

ЭРГИМ ЭЖИМ — ЧУРТТАЛГАМ СЕН

Төөгүлүг 1944 чыл — Мечи чылы. Изиг оътуг Баян-Талага Иштешкемн чайаттыгган. Ийи чүрек каттышкаштын, Ийи чээрби беш ажа берген. Төөгүлүг 100 чылда Чүлдүм уруу чеденнеп тур. Ажы-төлү, уйнуктары Аал сыңмас арбын болган. Ажы-төлүң өстүргештин, Ажыл-ишке өөреткен сен. Арат-чоннуң ортузунда Алдар-аттыг башкы болдуң. Чоргааралым, өөрүшкүм Чогум шынчы ынакшылым Эргеленип чассып келир, Эргим эжим, чуртталгам сен.

Саар-оол МОНГУШ
Чадаана хоорайның хүнүмүс хамаатызы.

БООМ ДААМ, СЫЛДЫС СУУРУМ

1949-50 өөредилге чылында Кызыл-Сылдыс эге школазының белеткел класынга өөренип кирген, үр болбаанда эки өөредилгевис дээш 1 классче эжим Катя-биле бис ийини шилчидипкен. Суур туттунуп тургустунган. 1-2 чыл-ла болган боор, каш бажыңнарлыг, 2 класстыг, коридорнуң ийи ужунда башкылар чурттаар ийи бичии өрээлдиг школа бар.

Суурнуң баштайгы үндезилекчилери Ким Кыныраа, Алексей Мажая, Алексей Чула, Сазаа Кыргыс, Норбу Кыргыс, Дажы-Дондук, Кара-оол Дамбаа олар школа тудар чудуктарны тайага белеткээш, шанактыг аъттар-биле сөөртүп эккеп тургаш туткан дээр. Ынчан олар хып дээн аныяк турганнар. Чаа туттунган школаның, чуртталга бажыңнарының, эмчи пунктузунуң жалгаштап, чугайлаар иштики өөреникчилерниң авалары кылып турган. Ол үеде өг-бүлелер дээш дие 5, харын-даа он ажыг ажы-төлдүг турган. Малгаш, чугай-биле ажилдап көрбээн авалар дөмей-ле ол ажилды кылып, өөренип ап турганнар. Инек малын саап, ажы-төлүңгө аыш-чегин кылып бербишаан, ол белен

эвес ажилды күзелдиг-биле кылып турганнар.

1950 чылдың чазынында колхозка суг-биле ажилдаар, ыяш болбаазырадыр бичии машина эккелген. Аңаа Ким Кынырааны Кызылга бир неделя өөреткеш, ажилдадып каан. Ол — школага безин өөренип көрбээн, боду номчуп, бижип өөренип алган кижиги. Ол үеде кожуунга уруглар акшазы үлээр дарга болуп ажилдап турган. Ол-ла чылдың май 1-де суурга бирги чырыкты берген кижиги база ол. Суурга бир дугаар сайгылгаан хып кээрге, кым амыравас боор, улуг-бичии чон, ажы-төл бир дугаар чырык көрүпкен-биле дөмей өөрүп турганнар. Удаваанда ол машинаның ачызы-биле бажың тудар чудуктар дилдинип эгелзэн. Машинаның кырында эр улус ажилдап турар, адаанда херээжен чон хирээндини аштап турган. Бир-ле хүн ол машинаның суу эрттир изээш, авария болур часкан. Ында ажилдап турар улус алгы-кышкы дезип ыңай болган. Ким Кыныраа изиг ыш-бустан кортпайн, ынаар киргеш, оожургадып каан. Улустар ону өлген деп бодап турганнар. Бодунуң ажилыңга ол хире бердинген, быжыг тура-соруктуг

болганы ол-дур. Бодунуң амытынын харамнанмайн, айыыл-халапты чайладып кааны ол.

Ынчан суурга албан чери дээр-ле школа, эмчи пунктузу, контора турган. Эмчи пунктузунга баштай Крета дээр орус эмчи, ооң соонда Тамара Дүдүп, Василий Ойдуң дээн аныяк фельдшерлер ажилдап турган. Олар ам ат-сурагылыг, арга-дуржулгалыг, хүндүлүг дыштанылгада улуг эмчилер.

Суур дыка чараш. Артыы талазында Нарын хем, оон ырак эвесе Эрзин хеми агып чыдар. Суурнуң мурнуу талазында кыш, чай чок агып чыдар буга-суу бар. Клубка кино көргөш, үнүп келгеш, буга-суун ижип алгаш, чоруй баар турдувус. Кылаңарыг, ижин-баар-даа аарывас магалыг чүве болгай.

Суурнуң мурнунда дыка чараш Боом даа бар. Аңаа кыжын лыжалаар, чуңгулаар турдувус. Чайын дыка кадыр эвес черинче үнүп алгаш, суурувустуң чаражын магадап, дыштанып оорат бис. Боом дааның мурнуу, артыы талазында кандыг-даа каттар өзүп турар.

Шак-ла ынчаар өскөн-төрзөн суурум сайзырап эгелзэн. 4-кү классты Кызыл-Сылдыс шко-

лазын дооскаш, оон Эрзин ортумак школазын дооскан бис. Чаңгысклассчы, чаңгыс суур чурттуг эштерим шупту-ла дээди эртемниг болганнар: мен агроном башкы мен, Екатерина Норбу — ат-алдарлыг, Улустуң эмчизи деп аттың эдилекчизи, херээженнер эмчизи, Ирина Мажая — бухгалтер, Галина Норбу, Александра Дамбаа уг-башкылар дээди эртемниг башкылар. Бистиң аравыста чок эштеривис: Мария Сотпа — алдарлыг башкы, Идам Сагаачы — Тимирязев аттыг академия дооскан. Өске суурлардан эштеривис: Кара-кыс Нурзат — башкы, Биче-оол Ынаалай — техник, ужудукчу, Чигжит Сагаачы — юрист дээш, оон-даа өске.

Кызыл-Сылдыс школазының баштайгы директору Барыын чурттуг Хонакпан Биче-Караевич Куулар. Школаның 60 чылын ажыр чурттааш, бурганнаан. Ам ол школада ооң уруу Мария Хонакпановна директорлап чоруур.

Мен школамга 1964-65 өөредилге чылында биология-география башкылап турдум, өөм ээзи Сагаан-оол Ховалыг ыры, химия башкылап, чоорту директорлап турду. Ол үеде аныяк коллектив

ыры, танцы, концерт, спортка дыка ынак турган. Бир эживистин бүдүн, чаа чыгы, ногаан, драп тонундан погоннар даарап, кадал алгаш, шериг хептиг кожуунуң суурларыңга концерт көргүзүп чоруп турганывысты утпас мен.

Амгы үеде суурувус өскерилген, чурттаачы чон эвээжзэн, улустар хуу мал тудуп турар. Кудумчу ортузун трактор-биле чардырып каапкан, куу довурактыг апарган. Школа, эмчи пунктузу, клуб ажилдап турар. Суурнуң ортузунда дайын киржикчизи Сынаа Кыргыска тураскааткан тураскаал самбыразы көскү черни ээлеп турар.

Ырак черде чурттап-даа чоруур болзувусса, Сылдыс суурувусту сактып, Боом даавыс караавыска чурттуңуп кээр. Чамдык чыгып келген тава-рылгада ойнап, баштактанып, «Боом дааның кыстары бис» дижир чордувус. Боом даанга чалбарып, саң салып чеде бээр үевис база турар чорду.

Зоя САГААН-ООЛ,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергинни.
Кызыл хоорай.

БОРА-ШАЙ ШКОЛАЗЫНГА ӨӨРЕНГЕНИМ

Кижиги бичии, элээди чораан елерин, чоокта чаа болган дег, бо-ла бодап, сакты бээр. Ынчан бирги классты Солчур 8 чыл школазынга өөренип эгелзэн ем. Бир хүн өөренип олурувус-а, класывыска Бора-Шай школазының директору В.К. Иргит (эр) башкы кирип келген. Ол үеде колдуу эр башкылар ажилдап турган. Класывыс башкызы: «Бо башкы Бора-Шай школазында өөреникчилер дээш, ынаар өөренип күзелдиг улус чыып келген. Кым өөренил? Холдарыңар көдүрүңер» дээн. Өске черже кым баар боор, бичии улус утказын-даа орта билбээнивис ол ийикпе, ол көдүрген кижиги-даа чок олган. «Ол школа дыка чараш, ачалары көрүнчүк, чөмгөрери ки, идик-хеп-биле халас хеперер, магалыг хандырылгалыг кола-дыр» — дээр-ле, бүдүн клас холдарывыс көдүрүп, ен-мен дижип, шимээргей өргөн бис. Башкывыс: «Мээң өреникчилерим чок боор эес, адын адаан улус чоруур» дээш, адап-ла эгелзэн. Элзэн чап чоруй, мээң адым адап ийгира берген, тура-ла халаан ем. Класстың чартыын ол эр ашкы эдиртип алгаш үнүпкен. Өске эштеривис биске адаар-ла, муңгараан байдалдыг артып олган. «Кижиги төлү каяа-даа чоруй, куш төлү каяа-даа ужар» деп улустуң үлегер чугаазында ашкы, аңгы-аңгы класстардан ууглар, оолдар Бора-Шай эге да школазынга өөренири-биле дил келген бис.

Школага кирип келген, халарында көрүнчүк-даа чок, эжээ боорга, дең чырыдар,

бичии, бөдүүн школа болган. Класывыс башкызы М.Б. Дочун бисти эвилең-ээлдек хулзеп алган. Татар башкы орус дыл кичээлин башкылап турган. Бичии суурга таарышпааны ол ирги бе, чана берген. Бир хүн чаныксааш, каш оолдар дугуржуп-сүмелешкеш, дургуннап чаныпкан бис. Черни орта билбевистен, азып эгелзэн бис. Бир аал көрүп кааш, орук айтырып, аштаан улус чөмненип алыр бодап, аалга чеде бердивис. Ол аалдың улузу школадан дургуннаан деп билип каан. Ашкарып-чөмгөргөш, сууруңар ам-даа ырак, моолдар таваржы бээр болза, силерни алгаш баар деп көгүдүп, дедир школага эккелгеш, башкыларывыска хүлээткен. Ооң соонда каш-даа дургуннааш, чөмдөмчө чок болган бис. Чурумнуг, өөредилгевис эки ынчаар өөренип кыштаан бис.

Кыш төнүп, частың чылыг хүннери эгелзэн, чаныксаанывыс дам барган. Ол үеде эрте чылып, март айда-ла хар эрип каар турган. База-ла каш оолдар дургуннап чорупкан бис. Баштай чугаа-соот чок, шалыпкын чораан болгаш школавыстың барааны-даа чок, элзэн ырай берген бис. Чоорту үнүвүс үнүп, алгыржып, ойнап халчып чорааш, ак аъттыг кижиги барааны көрүп каан бис. Аштаан-суксаан улус малчынның аалыңга чөмненип аар дишкеш, ол аъттыг кижини кыйгырып халчып-ла каан бис. Ол аъттыг кижиги бисти көрүп кааш, бисче эеп халдып кел чор. Чоокшулап келзе-ле, директор башкывыс болган. Дедир-ле дезип халчып каан бис. Аъттыг кижиги дораан келгеш, бисти чет-

челеп бөлүп алгаш, бызааларын сүрген кадарчы ышкыш, дедир сүрүп чорааш, школага эккелген. Баштарывысты дөңгүрертеркеш, кежээ чөмгөрбейн, башкылар өрээлинге шоочалап каан. Ооң соонда дургуннаарывыс соксаан. Хостуг үеде дүк-биле борбактай кылып каан бөмбүк-биле «лапту» деп оюнну кончуг ойнаар турган бис. Суурнуң аныяктары бистиң-биле турупкаш, бөмбүк көзүлбестей бээр-ле чедир ойнаар, солунна үе турган.

Оон бир солун сактыр чүвем. Чунар-бажың бар, ооң эргелекчизи Сумья Казак. Ырлаар, гармошкалаар, кончуг хөглүг-баштак акый чүве. Сургуулдарны бир аңгы хүнде чундурар. Бистиң аравыста багай кижиги чок: летчик, эмчи, башкы дээш, эртем-билигил кижилер боор болган бис. Дыштаныр хүннерде экскурсиялап, Ак-Кежиг, Хорумнуг-Ой, Таргыжык, Берт-Арыг дээш, четпээн черлеривис-даа чок. С. Сарыг-оолдуң чогаалында үймээн дээрбечилер-биле аткылажып, боолажып турган черлеринде куй оңулдарында кижиги сөөктери, хөй ланчыы ок холалары-даа чыткылаар. Хорум, чарык-хая даштар адаанга өлгөн кижилер сөөктери бо-ла чыткылаар. Боолаткан кижилерин ынчаар чажырып турганы ол ыйнаан. Кижиги бажының сөөгүн ыяш бажыңга шанчып алгаш халчып тургаш, башкывыска чаа-ла кончуттурган бис.

Школага пионер отрядының барабанчызы бооп турган мен. Школавыска С.К. Тока дарга келген.

Барабанчы, барабанчы

Барабанны дыңзыг хак.

Сергек-хөглүг ооң үнү

Сеткилдерни оттурзун — деп барабаннап, ырлажып тургаш уткаан бис. Бо ыры ам-даа сеткилимде артып калган. Улуг даргавыс: «Бичии барабанчы, эр хей!» — дээш, бажым чыптааш, холум туткан. Ындыг улуг дарганың холун аңаа тутканым ол. Эге чада школазын доозуп тура, пионерлер оода болган, аңаа ырлажып, оюннарга киржип, дыка хөглүг болган. Хүрешке киришкеш, өңнүг карандаштар-биле шаңнаткан мен. Эр башкылар мени өрү октап, хөй көпөөктер берген. Чайгы үеде «Хараачыгай» аттыг лагерьге кожуунуң сумуларындан уруглар дыштанып чайлаар турган.

Бо эге чада школазын дооскаш, чорупкан соовуста, клуб, эмнелге, уруглар сады, садыг, ол үезинде республикага «дин-миреп» турган ийи сүт-бараан фермалыг суурувус буурап дүшкен. Ам ооң оран-сомазы-даа чок, малчыннар турлаа апарган.

Сайзыраңгай, хөгжүлделиг Каас-чараш Бора-Шайым — деп, ырлажып чораанывыс «Бора-Шай» деп дыка чараш ыры-даа турган. Ол үеде Хорумнуг-Ой, Арыг-Бажыңга сүт-бараан фермалары турган. Чечек-оол Тюлюш дээр акый «Республиканың мурнакчы саанчызы» деп алдар атка четкен. Мындыг эки ажил-агылыг суурувус ынчаар буурап дүжүп калганынга ам-даа сеткилим өйүп, хомудап чоруур мен.

Василий МОНГУШ.

Хандагайты суур.

ӨРТТЕР ЭВЭЭЖЭЭН-ДАА БОЛЗА...

(2014 чылдың август 10-да республиканың девискээринде өрт байдалы)

2014 чылдың эгезинден август 10-га чедир Тываның девискээринге ниитизи-биле 1076 га черге 150 өрт хып үнген. Оларның 147-зин өжүргөн.

Амгы үеде Каа-Хем кожуунда Сизим арга-ыяш участогунда, Үжеп суурнуң чоогунда 25 километр хире черде, 18 га хире черде өрттү 23 өртчүлөр тарап кыварын кызыгаарлааш, өжүрүп турар. Бо-ла кожуунуң Сарыг-Сеп арга-арыг участогунда, Көк-Хаак суурнуң барыын талазында 7 километр хире черде 368 га өрттү 26 өртчүлөр өжүрүп турар. Бо өрттерниң хып үнген чылдагааны — чаңнык дүшкени.

Тожу кожуунда бойдустан «Азас» күрүне заповеднигинде өрт байдалы бо чайын база нарын. 2014 чылда ооң девискээринге 11 өрт хып үнген, оларның 10-ун өжүргөн. Маны-Хөлдүн чөөн талазынга өрт июль 21-де хып үнген. Ооң ниити шөлү 91 га. Арга-арыгның берге байдалында 26 өртчүлөр ооң тарап кыварын кызыгаарлааш, өжүрүп турар. Бо өрттүн хып үнген чылдагааны — чаңнык дүшкени.

Арга-арыглыг черлерге өрттер хөй хып үнүп, 8593,61 га арга-арыг өрттенген. Оларның 20 хуузу кижилер оът-сигенни өрттеткенинден, 45 хуузу чаңныктардан, 34 хуузу арга-арыгга кижилерниң одагаларындан хып үнген деп өрттерниң хып үнген чылдагааннарының сайгарылгазы көргүзүп турар.

ТР-ниң Ыяш ажил-агыының күрүне комитетинин ме-дээзи-биле белеткээн.

Тываның мурнуу чүгүнде Моол чурту-биле кызыгаарлашкан Өвүр кожуунунун чөөн талазында Чаа-Суур сумузу Сарыг-Хөл болгаш Дус-Даг сумуларының ортузунда чыдар.

Айлыгбай — Буга-Шазы — Арыг-Бажының Артыг-Хову Калбак-Кежиг — Дус-Даг ынчаар 110-111 метр кызыгаар аразында — Моол Арат Республиканың чөөн чүкче улуг кызыгаар шугуму 126-127 хире черде кызыгаар демдээниң аразындан Сарыг-Хөл сумузу-биле кожалашкан. Амгы Ак-Чыраа ажил-агыиының сиген белеткээр Сарыг-Хөл бригаданы таварааш, Ирбитей хемден Хачы-Оруу деп черни таварып, Дытчыкты кырладыр Өвүр кожуунун девискээри Кара-Хемге четкен.

Кожуунун девискээри Кара-Хемден эгелээш, Чеди-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарның кызыгаары-биле Айлыгбай-Бажыга уткушкан. Сумунун улуг назылыгларының чугаалап турары-биле алырга, Моол Арат Республиканың кызыгаары бистиң талаже оранчок кирип келген. Шаанда ындыг турбаан, бистиң ада-өгбелеривистиң чурту чораан деп сактып оранлар.

Чаа-Суур сумузу 1974 чылда катап тургустунган. Оон бээр хөй-ле үе эрткен. Бо чылын 40 чылдың байырлалы федералдыг уjur-уткалыг улуг байырлал — Тываның Россияга бактаап киргениниң 100 чылы-биле капсырлажып турар. Төгүзүн алып көөр болза, солун-на суур.

Чаа-Суурдан кожуун төвү Хандагайтыга чедир 100 километр, а найысылал Кызыл хоорайга чедир оруктун хемчээли 365 км. Россияның найысылалы Москвага чедир 5251 км.

Көдээ черниң кол угланышкыны — мал ажил-агыи. Хуу кижилер шээр, бода база чылгы малды азырап өстүрүп ап, амыдырап турар. Ырак сумуда ниити өреге саны — 163, ооң иштинде дузалал ажил-агыи — 144, чурттакчы чонунун саны 700 оранчок ажыг кижилер бар. Ооң иштинде школачылар 146, 70 хире санныг студентилеринден республикадан дашкаар 24 уруглар, оолдар Россияның аңгы-аңгы хоорайларында эртем-билиг чедип алып дээш өөренип турар. Сумуда школа назыны четпээн уруглар — 96.

Суурда албан черлери: ортумак школа, уруглар сады, көдээ Культура төвү, эмнелге, көдээ библиотека, хуу садыглар, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң ыяштан кылыглар бүдүрүлгези бар. Чоннун деткимчези-биле 2008 чылда ол үеде суму чагырыкчызы Василий Авыт-оолович Тюлюш улуг, чараш субурганны кылдырган. Калбак даштардан бүткен, хоочун мөгө, хол бөмбүкчүзү Ажы Архимед аттыг стадионну база чагырга даргазының удуртулгазы-биле 2002 чылда чоннун күжү-биле ажыткан.

1937 чылда бо девискээрге суурну тудуп болур-дур дээш, тукту Улуг-Хемден Сүрүн-оол деп кижилер кадаан. 1939 чылда баштайгы бажыңнарны тудуп эгелээн, ол бажыңнарда ам-даа амгы салгалдар чурттап чоруур. Ол үеде машина-техниканың чогу-биле бажың тудар чудуктарны айт-шарыларга шыргалап алгаш, сөөртүп эккеп турган.

Эң баштайгы тудугжулар аразында маадырлыг эки турачылар — Мезил-оол Тюлюш, Севең-оол Тюлюш бол-

Ырда кирген Чаа-Суур

гаш өгбелеривис Магажык Шаралович Тюлюш, Кызыл-оол Сендижикович Тюлюш, Арагачы Кыргыс Дозунчукович, Бичежик Тюлюш Бичежик, Кечил-оол Тюлюш Кечил-оол, Сундуй Дорбуйович Тюлюш олар. А даргазы Улуг-Хем чурт-тук Хорагай Донгак.

Чөөн-Хемчик чурттуг чогаалчы Саая Таспай Одербеевич Чаа-Суур школазынга ажылдап тургаш, «Чаа-Суур» деп чонда непертээр ырыны чогааткандан бээр, «сайгылгааны чайынналган» Чаа-Суурнун кыска төөгүзү бо.

Колхоз, совхоз ажил-агыилары

Баштай-ла «Совет Тываның 5 чыл ою» колхоз тургустунган. Ол 1949 чыл. Бирги даргазы Степан Шогжалович Кончук, чамдык документилерде ол Кончук Степан Бады-Төмүрович кылдыр база бижиттинген. Бо өгбени база бир солун болгаш ховар намдарлыг кижилерниң бирээзи деп болур. Ол 1910 чылда бөдүүн арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Ооң күш-ажыл дептерин латин үжүктөр-биле бижээн. Степан Шогжалович 1930 чылдың июнь 1-ден 1938 чылдың август 5-ке чедир ТАР-ның Улуг-Хем кожуунун Дус-Даг көдээ Совединиң даргазынга ажылдаан. Күш-ажыл дептеринде Улуг-Хем кожуунун көдээ ажил-агыи хандырылгазының килдис эргелекчизи, Тыватөпхереглекчилер эвилелиниң садыг баазызының эргелекчизи, Тываның революстук намының күрүне архивиниң эргелекчизи, Тыва Автономнуг областың Өвүр районунуң саң-хөө килдизиниң үндүрүг агентизи болгаш Дус-Дагның үндүрүг агентизи эрге-дужаалдарны хары угда күүседип турган деп бижимелдер бар. 1949 чылдың ноябрь 20-де «Совет Тываның 5 чыл ою» аттыг чаа үндезилеттинген колхозтун даргазынга соңгуткан. Ол колхозтун бухгалтери бооп база ажылдап чораан. Степан Шогжаловичниң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында НКВД-ниң Тыва область эргелелинге ажылдап чораан үелери база бар. Өвүр райпозунуң белеткел конторазының агентизи бооп, садыгжылап ажылдап чорааш, пенсияже үнген. Хоочун өгбевистиң чон мурнунга ачы-хавыязын үнелеп көргөш, ооң чурттап чорааны кудумчузунга Кончук Степан кудумчузу деп атты тывыспышаан, бажың-музейни тургускан. Хоочун өгбениң ажи-төлү, салгалдары Кызыл хоорайда, Солчур суурда чурттап чоруурлар. Кызыл хоорайда чурттап чоруур кызы хоочун башкы, алдарлыг садчы, огородчу Галина Степановна Кончук, чаңгыс оглу чонга ачы-буянын чедирип чоруур Виктор Степанович Кончук Солчурда чурттап чоруур.

1967 чылда «Совет Тываның 5 чыл ою» аттыг колхоз «Торгалыг» колхоз-биле каттышкан, Чаа-Суур суур салбыр апарган. Даргазынга Чөөн-Хемчик чурт-тук Дүдараа Лопсанович Ондар деп орден-хавыялыг удуртукчу соңгуткан. Ол үеде Чадаанадан тудугжулар чаа кудумчуну немей туткан, амгы Ленин кудумчузу ол. Ол тудугжулардан Маадыр-оол Кызыл-оолович Ондар Чаа-Суурга күдээ бооп арткан.

1972-1974 чылдарда суур чоогунга ховуга аэропорт ажыттыганы.

1990 чылдың апрельде «Эртинелиг» совхоз тургустунган. Баштайгы директору Далай-оол Кыргысович Арагачы. Эде тургустунушкуннун эзининге алыскаш, «Эртинелиг» совхоз 1995 чылдың июнь 30-де ажылын соксаткан. 1995 чылдың июль 1-ден эгелеп, 6 кооператив тур-

«Төрээн чуртун төөгүп берем»

густунган: Чайлаг-Хем, Кадый-Бажы, Эзирлиг, Дөргүн, Ирбитей-1, Салгал. Кооператив даргаларына: Сергей Шанмак, Борис Шожал, Оюн-оол Тюлюш, Александр Шарый-оол, Борис Чал-оол, Василий Ховалыг олар соңгуттурган.

2002 чылдың июль 1-де катап мөөң-нежиپ каттышкан, «Чаа-Суур» аттыг көдээ ажил-агыи кооперативи болуп тургустунган. Ону углап-баштаары-биле даргазынга Сергей Шанмакович Тюлюш, кол бухгалтеринге Чечекмаа Чал-ооловна Дун, бригадиринге Борис Тюлюшович Шожал, мал эмчизинге Клара Тюлюшовна Адыя, материалдыг бухгалтеринге Франческа Доктугуевна Тюлюш, кадрлар килдизинге Ольга Кызыл-ооловна Донгак, механигинге Иван Мадар-оолович Монгуш ажылдап чораан.

Школа дугайы

1941 чылда 4 чылдыг эге чада школазы Дус-Даг сумузунга ажыттыганы. Ам бистиң өөренип турар школавыс ол. Ооң баштайгы директору, билдингир тыва чогаалчы, чаңгыс чер-чурттууус Бегзи Одай-Сүрүнович Донгак. Эң баштайгы орус башкы Рязаньның башкы училищезиниң доозукчузу Иван Акимович Логвенчев 2 чыл ажылдаан.

1973-1974 чылдарда эрги школань улгаттылары-биле немелде тудугну база спортзалды кылган. Ынчангы директор Көк-оол Бүрбүевич Сат — хоочун башкы, партия, совет ажилдакчызы, Өвүр кожуунун хундүлүг хамаатызы. Бистиң спортзалыска ооң адын тывыскаан.

Амгы үеде Владимир Чактар-оолович Шарый-оол аттыг муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити билигин ортумак школазында 146 өөреникчини 30 башкы өөредип, кижизидип турар. Школаның директору Дмитрий Владимирович Шарый-оол, өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчылары Аяна Викторовна Комбуй-оол, Эльвира Николаевна Чымбалак.

Чаа-Суур сумузуңуң катап тургустунганы

1974 чылда Чаа-Суур сумузу катап тургустунган. Чаа сумунун бирги даргазы Дамбажык Доспанович Тумат, секретарына Сенгижал (Сенгии) Себекович Серембиль ажылдаан. 2014 чыл — дакпыр байырлалдарның чылы.

Контораны — чаштарга

1984-1985 чылдарда сумунун чаа конторазы ол үеде көдээ Совет даргазы Сергей Тюлюштуң удуртулгазы-биле туттунган. Ол албан черин 2001 чылда «Аяс» уруглар садынга берген. Ол тудуга ажылдап турганнар: Алдын-оол Тюлюшович Бегзи, Тываның Арзылаң мөгези Чимит Куулар ачазы Чымба мөгө-биле, Владимир Белек-оолович Монгуш, Владимир Васильевич Маадыр, Андрей Дамбажыкович Докмит, Николай Мадар-оолович Монгуш болгаш өскелер-даа.

Бо хуннерде уруглар садының эргелекчизи Сайзана Викторовна Сарыглар улам сайзырадып, ажылдакчылары-биле дыка хөй чаартылгаларны кылган.

Тыва Республиканың Өвүр кожуунун Чаа-Суур сумузу өске бүгү ажил-ишчи чон ышкаш чер-чуртунуң бурунгаар хөгжүлдэзи, сайзыралы дээш, төрөөн Тывага дээш, Тываның Россияга каттышкан төөгүлүг 100 чыл ою, сумунун катап тургустунганының 40 чылын төлөптүг уткуур дээш белеткенип турар.

Людмила ТЮЛЮШ,
Чаа-Суур школазының башкызы.

Чагаалар аразы

Школавыс музей

Чыргакы хемниң Ойнаа баарында Чыргакы сууру дагы ады-биле Даштыг-Кеж Хорумнуг-Кежиг дээр) бар. Чыргакы ортумак школазын үезинде тодаргайлаарга, чылда туттунган. Ооң эге школазының эжинин алып, артынга олурганнарның б мен. Эрткен чылын школа чыл болган юбилейинче чал

Баштай-ла парта артынга клазымны сактып, сонугурап, дерниң шуптузун кезип көрдүм. класс дивес, дазылга дээр чүве.

Музей — төөгүнүң шыгжамыр кен-барган амыдыралды амгы оон көрүп, билип алып «алдын» зи. Үр чылдарның иштинде шыгжган архив материалдарындан хөй лип алып болгай бис. Күрүне алып болза, 1882 чылдан бээр шытыгнал материалдар бар.

Амгы Чыргакы школазының ийн Дандар-оол Ооржактын адаанаы чөптүг деп санаар мендизе 2006 чылда «Чыргакыдан үнген...» деп ооң ному орта үн болур. Ол номну бижип үндүргө мээң үлүг-хуум база бар. Эң ыл төөгүлүг черлер аттары, чурт-хона сумуларның баштайгы үндезилериниң аттары, кажан, каяа, кандагы ажил-агылар тургустунганы оон-даа өске мээң бижээн чүүлү ында кирген. Д.К.-Х.Ооржактын сыңмас орден-хавыялыг хөрөк болгаш чаа ному школань музей делгеттинген.

Школа музейин ажыдар аж башкы Тамара Самбуевна Куула бот-идепкейи-биле эгелээн. Ишти рип-шимээни дыка эки. Ында сарыжыңга хамаарыштыр 14-кү Далай-Башкының чуруун аңгы делгээн. Роның Маадыры, камгалал сайыды С Шойгунун дугайында көрүштүгелгезин база демдеглес аргам Ам-даа чедир дериир, өрээлди дечырык, таарымчалыг черже көжү болза эки. Музейге киргеш, боду сүме-чагыымны бердим.

Школаның дирекциязы мээң мемни өөренип көөр-ле боор. Адачон-биле харылзааны ханыладып, дилээр болза, шаандагы эдилелде эккээр-дир ийин. Чижээлээрге, кавай, ааткыш, хыргы, хаарыыл, гыржак дээш, чүү чок дээр. Ол бүделгээри чугула.

Оолак КАРА-С

Чыраа-Бажы суур, Чөөн-Хемчик жуун.

Аваның байы — ажи-төлүнде

Кыстар турда, оолдар кай баар оолдар турда, кыстар кай баары джири-ле чөп. Сүт-Хөл кожуунунуң Чыраа чурттуг күдээлиг болду. Кады төрөөн оол дунмаларымның үе уруу Шеңнениң ынак эки. Уруглар боттарынга чоок болуп, ынак болгандан хөй оолдарлыг болган. Ужурак душканындан бээр удаажырап, сес эрткен. Улуг оглу эге школань дооска Чазык, чаптанчыг күдээмни Алдан Павел огу Ыдым дээр.

Бистиң аал-оранывиска күдээ болуп келгеш, эвилең-ээлдек, эки талзын көргүзүп чор. Оолдарының ааа Шеңне Демчик-ооловна — Ак-Даш сумунун чараш кыстарының бирээзи. Ооң 5 чаптанчыг оолдарлыг: Алдай-Мерген, Артаа-Мерген, Амыр-Мерген, Мерген, Аяс-Мерген.

Ыдымнарның аас-кежиктиг өгбөлөзи ам-даа улам быжыгып, чедимши нерлиг болурун күзеп ор бис.

Орлан-оол, Чылбак МОНГУШТА,
Кызыл хоорай.

Байыр чедиришкени

Бистин эргим, ынак ачавыс **Михаил Чаданбаевич МОНГУШ** август 12-де 75 харлаар. Ол бүгү назында Сүт-Хөл кооперациясынын ачылдыгына, чонунга ак сеткилдиг бараан болуп келген. Манчүрек, Чес-Булуң, Ишкин, Баян-Тала, Иймениң малчынарынга автолавка-биле бараан чедирип, оларның сеткилин өөртүп чораан. Ачавыс — «Совет садыгының тергенини», «Күш-жылыңдын хоочуну» деп хөрек демдектериниң эдилекини. Амгы үеде Кызыл хоорайда уругларының аразында ававыс Наталья Кашпик-ооловна-биле күндүлүг дыштанылгада. Чырык черге чаят-тынган хүнүн таварыштыр эргим ачавыска каң дег кыдыкшылды, узун назынны, чедиришкенини, аас-

кежикти сеткиливис ханызындан күзеп, дараазында йөрээл сестерни бараалгадыр-дыр бис: Чеден беш харлаан ачавыс сеңээ, Чедиришкени хөй-ле болзун! Уруг-дарыың, уйнукарың аразыңга Узун назынның чурттаарыңны күзеп тур бис!

Арат-чонуң, ажы-төлүң аразыңга, Ам-даа чоргаар чүс хар чедир чуртта, ачай! Чеден беш харны харым дээр бе дээрй ышкаш, Ченнериңни берзенипкеш, ажыл-ижиң уламчыла, эргим ачай! Ажы-төлү, уйнукарыңдан.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыиының талазы-биле күрүне комитети Арга-арыг өртүнүн үезинде айыыл чок чоруктуң ДҮРҮМНЕРИ

Өрттенип турар аргадан канчаар үнүп алыр?

Хаттын кайы угдан кээп турарын база оттуң хайнаар хөрлээлеп бар чыдарын тодараткаш, хатче уткуй, өрт хып турар черниң хажызы-биле маңнаңар.

Бир эвес өрт болуп турар черге болзуңарза:

* Чоогунда суг хөөлбээнче кире бериңер азы идик-хевинерни өттүрүп алыңар, өл аржыыл дам-чыштыр тыныңар.

* Хат уунче, аргалыг-ла болза өрттүң кыдыы-биле маңнаптыңар.

* Чоогунда улустуг черге кижиден чорудуңар.

Улуг эвес өрттү канчаар шын өжүрерил?

* Узуну 1,5-2 метр боодал будук-биле азы өл хөл-биле чалбышты өжүрүп, ону черге кирип салгыңар.

* Улуг эвес отту тепсеп кааптып болур.

* Өрттү өжүргөш чоруунче далашпаңар, шуп-тү өжүртүңер бе дээрзин хынаңар.

Торфтуг шөл (тулаа) өрттени берген болза:

* Өрттү өжүрер деп оралдашпаңар.

* Хатка уткуштур кылаштаңар, орукту кичээңгейлиг көрүп, ыаш-биле шашкылап көр. Бир эвес чер изиг, оон ыш көстүп үнүп турар болза, торфтун хып чыдары ол, оон соонда аңаа оңгар көстүп кээп болурун көргүзүп турар. Ынчан кым-даа ынаар дүжүп, кире берип, өрттенип болур.

Өрттүң айылы улуг үеде арга иштинге Хоруглуг чүүлдер:

* Ажык от ажыглаарын (өшпээн сереңги ыяжын, таакпы артыын октаарын, изиг хүл төгерин);

* Кывычыал чүүлдерден азы имистелип хып чыдар материалдардан боо октаарын;

* Үске борашкан азы бензин, керосин болгаш өске-даа өрт айылы үндүрер материалдарны черге каарын;

* Системасы үрелик машинаның одаар чүүл савазынче бензин кударын, машина чанынга таакпылаарын, от салырын;

* Чырык хүн караанга шилди азы шил бузундузун каарын, чүге дээрге өрт үндүрер от оон тыптып болур;

* Сиген өрттедирин.

Духовка садып тур мен

Кондитер цегинге, барга азы кафеге, ол ышкыш пиццерийге ажыглаар **TECNOEKA KF 620** деп (Италияга бүдүргөн) барык аа профессионал конвекция духовканы садып тур мен. Ону булочка болгаш кондитер кылыгларын быжыраарыңга ажыглап турар. Салгындадыкчының ачызында изиг дең-дески хувааттыңар, оон түңнелинде быжыраар үе кызырлыр. Духовка дадар-кас кандан болгаш дадарбазыңга дузалаар материалдардан ылган. 4 сан деңнелдер-биле ол четчетелтинген.

Суугуну Москва хоорайдан садып алган. **Өртээ 22000 рубль, тел. 913-350-88-88.**

Сериязы 9309, № 401889, Россияның ФМА килдизиниң Тыва Республика талазы-биле салбырының Бай-Тайга районда девискээр пунктузунуң 2010 чылдың 10.21-де **Аржаан Сарыг-оолович Донгактың** адынга тывысканы паспортунуң читкенинден ону күш чок деп санаар.

МӨГЕЙИГ

Бистин эргим, ынак ававыс **Мая Кошкар-ооловна Монгушту** сөөлгү оруунче үдежи, кыг-шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш атериалдыг дузаны берге үеде чедирген онувуска: ававыстың Чөөн-Хемчик, Кызыл, Сүт-Хөл кооперациядан, Чадаана, Кызыл, Ак-овурак, Туран база Шагаан-Арыг хоорайлардан, Эрбек, Межегей сумулардан дөргүл-релинге, чаңгысклассчыларыңга, чаңгыскурс-ларыңга, өөреникчилеринге, 2003 чылда бостурган өөреникчилеринге, ажылдап чораан эллективтеринге; ававыстың угбаларының эш-өрүңге, чаңгысклассчыларыңга, ажылдап чоруу коллективтеринге, кооперациядан бажуу ба-ың коллективинге; ававыстың Чадаана, Кызыл, К-Довурак база Шагаан-Арыг хоорайлардан, Сүт-Хөл, Кызыл, Каа-Хем, Таңды, Өвүр, Бай-айга, Чөөн-Хемчик кооперациядан дөргүл-релдеринге, чаңгысклассчыларыңга, эш-өрү-е, ажылдап чоруу коллективинге; ававыстың уг-зының чаңгысклассчыларыңга, эш-өрүңге; Чөөн-Хемчик кооперациядан Төлээлекчилер Хуралыңга, оон даргазы Александра Хаяевна Донгакка; Чөөн-Хемчик кооперациядан чагыргазыңга, оон даргазы Айбек Надажапович Монгушка, Чадаана хо-ораның Төлээлекчилер Хуралыңга, оон даргазы Игнатович Чулдумга, Чадаана хо-ораның чагыргазыңга, оон даргазы Буян Сергеевич Донгакка; Чөөн-Хемчик кооперациядан ХБАБ килдизин-и, оон даргазы Саяна Николаевна Биче-оолга;

Чөөн-Хемчик кооперациядан чагыргазының саң-хөө эргелелинге, оон удуртукчузу Чайна Эрес-ооловна Ооржакка, Чөөн-Хемчик кооперациядан килдистер болгаш эргелелдерге, «Ноян» кафединиң элери Александр база Людмила Балчырактарга, Советская, Рабочая, Интернациональная кудумчулардан кожоларывыска, огулмунуң чаңгысклассчыларыңга, эш-өрүңге, Төп библиотека коллективинге, уруумнуң чаңгысклассчыларыңга сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илереттис.

Өөнүң ээзи, уруу, оолдары, дөргүл-төрелиңден.

Бистин эргим, ынак ачавыс **Валерий Байыр-оолович Монгушту** сөөлгү оруунче үдешкен Өвүр кооперациядан Дус-Даг сумузуңда, Хандагайтыда, Кызылда, Барыын-Хемчик ко-жуунда, Шагаан-Арыг хоорайда чурттап чоруур бистин чоок угбаларывыска, акыларывыска, даай-аваларывыска, даайларывыска, честеле-ривиске, чааваларывыска, дуңмаларывыска, кү-дээлеривиске, кериннеривиске, кудаларывыска, эш-өрүвүске, чаңгысклассчыларывыска, колле-галарывыска, ачавыстың чаңгысклассчыларыңга, кады ажылдап чораан коллегаларыңга база бүгү-ле чонувуска моральдыг болгаш материалдыг дузаны катканыңга улуу-биле четтиргенивисти илереттис.

Ажы-төлүңден.

ASIA-SIBERIA

"Азия-Сибирьден" автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
(сонгалар, балконнар, керип бөлүктөр, пөх-дан болгаш алюминийден экиктер)

Кызыл хоорай
Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-67
Калинин кудумчузу, 122а ("Фракта баазасы") тел: (39422) 5-22-46

www.asia-siberia.ru сайтыдан номчуңар! Эрттирер үең 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

Садып алыкчыларның кичээңгейинге!

Тудугнун кол материалдарының садыы ажыттыңан!!!

- чылыглар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шупгузу Абаканың өртөктери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фракта баазасы **5-22-46**

Мебель

РПС баазасы,
Мир кудумчузу 13, склад 25/2,
тел. 8(39422)2-27-85.

Филиал: «Мебельный мир». Ыраккы Каа-Хем, Пригородный кудумчузу, 10 а,
тел. 9-19-09

Ажылдаар шагы: 9.00-18.00. Дыштаныр хүн чок Хоорай иштинге чедирип бээр халас, кооперацияга чедирер дугуржула-биле.

Ийи кижилууру оруннар 6750 рубль өртөктөн ирү

3300 рубль

5350 рубль

Тыва Республикада барлаң

ПП: Аннымыла К.Э.

ДЕМИР-БЕТОН КЫЛЫГЛАР ЗАВОДУ

Саяногорск хоорай, Индустриальная кудумчузу, 23
Телефоннары 8(39042) 7-87-15, 7-87-51,
сот. 8-923-595-62-10. e-mail: saaf@mail.ru

- Сантехник дээрбектер;
- Дээрбектер халывы;
- Лотоктар;
- Электри чагыглары болгаш кожуглар;
- Херим плиталар;
- Дуглаар плиталар;
- Орук плиталары;
- Перемычкалар;
- Дөжек блоктары;
- Чадаг улус кылаштаар чер плиталары;
- Бордюр даштары;
- Колонналар;
- Каыттарже үнер чадалар;
- Үер-чайык дозар черлер;
- Дораан тудар оран-савалар;
- Бажың тудар панельдер;

Демир-бетон кылыглар заводу 30 тонна деңзиге чедир кандыг-даа чагыгны күүседир.

Чайгы дыштанылга

“АДА-ЧУРТ” ЛАГЕРИНДЕ

«Террористер эжелээшкени» деп көрүлдө үезинде.

Август 6-да «Чүрек-Дөргүн» дыштанылга баазасында шериг-патриотчу культура төвүнгө «Ада-чурт» чайгы уруглар лагериниң байырлыг ажыдышыкыны болган. Лагерьниң девискээринче кирер хыналда-эрттирилге пунктузунда шериг хептиг автоматтыг оолдар бистиң кайыын, кымга келгенивисти шыңгыы айтырып, рация дамчыштыр лагерниң офицеринден чөпшээрелди алгаш, бисти эрттирди. Оң девискээринде оолдар марштавышаан, тыва эр кижиниң Хажыттынмас дүрүмүнүң 9 пунктузун илдик чокка чугааладылар.

Лагерде бо чылын 100 уругу хаара туткан. Ооң иштинде Кызыл хоорайның, Кызыл кожууннун, Каа-Хем, Бии-Хем кожууннарның каратэ секциязының, республиканың кадеттер школазының өөреникчилери, социал байдалың нарын өг-бүлелерниң болгаш назы четпээн уруглар херектериниң талазы-биле инспекциязының учедунда турар уруглар дыштанып турар.

Лагерьни эрткен чылын «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организациязының Тывада салбырының дет-

кимчези-биле тургускан. О
кежигүнү Мergen Даржай
удурткан ажылчын бөлүктү
хөй-ниити организациязын
даргазы Юрий Кара-оолду
мурнундан уругларга, ада-и
лерге, аалчыларга байыр чед
рип, өзүп орар камгалакчылар
га чагыг-сөзүн берип, лагер
ажыттыганын байырлыгы-би
ле чарлаан, уруглар дыңзы
адыш часкап, «Ура!»-биле ха
рыылады. Девискээрде бан
нерде Россияның Маадыры
Россияның камгалал сайыды
Сергей Шойгунун чуруун, тыва
эр кижиниң Хажыттынмас дүрү
мүн көскү черде аскан. Дөңчүгө
ште Россия биле Тываның тукта
рын киискидип аскан. Спортчу
шөлчүгөшке уругларга кежээ
ниң-не бут бөмбүү, хүреш, ка
ратэ, ушу, волейбол, чалым-ха
яларже туттунуп үнөр болгаш
оон-даа өске маргылдааны орга
низастан, автоматты чыып, каза
рын, бирги дуза чедирилгезинге
өөредип, корум-чурумга, Россия,
Тываның төөгүзүн, сүлдө дем
дектерин, делегейде политиктиг
амыдыралды, Украинада бай
далды таныштырып, доозукчу
классстың оолдарын шеригге бе
леткеп турар болду.

Лагерьның дүрүмүндө уруг-
ларны ажыл-агыйга өөрөдери
база көрдүнгөн: кухняга дуза-
лаар, ыналда-эрттирилге пунк-
тузунга элчип-солчуп дежурный
лаар, аржаандан суглаар дээш,
оон-даа өскө. «Дайынчы акы-
дуңмалышкы чорук» хөй-ниити
организациязының Тывада сал-
бырының кижигүүннери аныак-
өскөнгө езулуг маадырлар дээр-
зи билдингир. Ынчангаш ында
олар офицер башкылар болуп
ажылдап, оолдарга дайынның
хоразын, аңаа киржиپ чораанын
чугаалап берип, боттарының
үлөгер-чижээнге оларны өөрө-
дип турар.

Чыылган аалчыларга каратэ секцияның киржикчилери аңгы оюн-тоглазын көргүскен. «Террористер эжелээшкени» деп көрүлделерни, «Катюша», Россияның, Тываның ыдык ырыларын, аңгы-аңгы чурттарның танцы-самын урулгар күүсеткен. Кызылдың 9 дугаар гимназиязының ада-иелери өөрүп четтиришкиннің сөстөриниң бижиин болгаш суй белекти Юрий Кароолга сөннээн.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторның тырттырған
чүрүктөрү.

Каратэ секциясының өреникчилери оюнун көргүзүп турары.

АНЫЯК-ӨСКЕН ЧУГУ ААРЫП ТУРАРЫЛ?

Өг-бүлө бүрүзү хире шаа-
биле ажы-төлдүг, аас-кежиктиг,
эки амыдыралдыг болур дээш
бүгү-ле күүжүн, эртем-билиин
арга-хоргазын ажыглап, кызып
чурттап чоруурлар. Тыва киж
шаг-шаандан тура ажы-төлүн-
ге аажок ынак. Уруглары хөй
болган tudum, оларның ара-
зында найыралы быжыгып
бот-боттарын карактажып өзер.
Акызынын, угбазының хеви
сыңмастай бээр, бичиилерин-
че дамчыр. Тывалар өглөргө
төрүттүнгөш, аңаа өг-бүлө
туткужеге чедир өзүп, доругуп
чораан. Амгы үеде дег уруглар
сады кайда боор. Аалдарның
уруглары чайгы үеде чүглө
ырыктааштарлыг чайлаарлар.

Бичигч уугуurlарның улуг кижилерге ажык-дузазы дыка улуг. Анай, хураган хавыыар, оларны хөнелээр, бызааны коданга эки-келгеш, челеге баглаар, кургаг мал едээн одаары-биле чыыр, хараганнаар, чыраалаар дээш-ле, баар. Чайгы үеде идик-хеп чок чайлаарга, дискек караан-ча чедир хорлааш, чарылгылай бээрге, авам шай өрөмези-биле чаап бээр турган. Ылаңгыя изиг элэзинге маңнаарга, дендичи хаарар. Улуг назылыглар идик чок чайлаарга, кижиниң кадыыынга эки деп чугаалажыр.

«Кижиде бар бүгү-ле эки чүүлдер хүн херелдеринден болгаш авазының сүдүнден болур» — деп, Максим Горький чугаалаан. Бо сөстөр амыдыралга эзулур алдын дүлгүүрү-дүр. Кижиниң кадык чуртталгазы дээрге авазының 2-3 хар чедир эмген сүдүнде. Амгы үеде аныак авалар уругларың эминден эртежиң-ле чарыптары — улуг частырыг. Кызыр эмер бызаа, кулун кайы хире семис, чагай ийик, дүгү база кылагар боор. Кжи база ындыг. Ынчангаш аныак авалар, уругларнарны чажындан эминден чарбаңар.

Авазы чаш уруун, оглун чай-
гы үеде идик чок маңнатпас,
даштыгаар үндүрерде, согуна
дег, хөй каът хеп кедирип алып.

Бичии чашты агаарга д
рарга, кадыынга эки.

1960 чылдың январь
кылама соогу турда, 20
тургаш, Эрзин кожуун
орук» колхозка эжи
трактористеп турган б
коданга сиген чедире
га алдывис. Аңаа бүдү
сигенни эккелдивис. Өж
чыдырыывиста, оруувуст
оол иеден төрзэн хөвэ
тын ичелзэн тур. Бис онз
аравыста бо оолчугаш
үеде кадык эр болуп ө
чугаалаштывис.

Кышкы үеде кидис
албан кедери эргежок
Кадыкты садып албас бо
мага-ботту чылыглаар
Аныяк-өскен майыкта
кыштаар-дыр. Хол, бут д
мага-бот чылыкпас.

Айш-чөмгө ажыглар
продуктуларыбыз ажыкты
холкусаалыг апарган дээ
за, частырыг болбас боо
Аныяк-өскөн арага:
таакпы, кара чашпанче су
турары дүвүреничиг. «Ар
кырынга чам үнөр» деп
леривистиң чагыын утпа
зувусса эки. Бир звес
ажы-төлүнүң чанынга ара
таакпылаар болза, аларды
дыг үлгөргө-чижек алды

Кадыкшылдың чаңгыс — спорт. Ооң-биле эдержи-за, кижы кадык, мага-белен аарывас болур. М. 70 хар оранчок ажа бе. Кадыым ам-даа чүгүз. Олге спорттун ачызы деп бе мен. Хан базыышкыны, дээш кыраан кижилерни-рыглары мени оюп чоруу-ам-даа эртен-эрте маңнап-шимчээшкиннерни кылып мен. Аныяамда волейбол-хоккейлээринге ынак тур-Чуртталгада чаңгыс-даа тырытып көрбээн мен. Ына-аныяк-өскөнгө үлөгер-чиже болурум чадапчок.

Биче-оол С

Тес-Хем кожуун.
Куран суур.

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачаавыс, кады чурттаан эж
быжыг чөлөнгинжи **Аркадий Баадырович Ломбу** үр аарааш
рык өртемчейден чарлып чоруткан. Ачаваысты сөөлү с
че үдежип, ажыг-шүжүүвүстү үлежип, моральдыг болгаш м
риалдыг дузаны чедирген ТР-ниң Кадык камгалал яамызы
ажылдакчыларынга, Эрзин кожууннун баштыңы Нина Буян
Уржукка, Эрзин кожууннун чагырга даргазының оралакчызы
жу-Белек Бальдириович Чолуйга, Эрзин кожууннун пенсия фон
зунун эргелелиниң начальниги Екатерина Евгеньевна Оруспа
Кызылда транспорт инспекциязының коллективинге, кады а
дал чораан эжи Семен Дажы-Серенович Монгушка, «Бай-Х
КУБ-туң удуртукчузу Эртине Аңгырович Манзайга, Бай-Даг с
нун чагырга, культура, школа, садик коллективтеринге, «Ш
солуннун ажилдакчыларынга, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Сүт-
кожууннардан, Бай-Даг, Ак-Эрик сумулардан келген кудалары
ка, кудаавыс Халарбаа Сааяевич Кара-оолга база өг-бүлөз
хөй санныг төрөлдериовиске, чаңгыс чер-чурттугларыовыска,
өөрүвүске, чаңгысклассчыларыовыска, уругларының чаңгыс
чыларынга сеткиливис ханызындан четтиргениовисти илеретти

Өөнүн ишти, ажы-та

«Россия Федерациясының Коммунист партиясы» политтиг партияның Тыва Республика комитеди ССРЭ-нің Социалист Күш-ажылдың Маадыры **Василий Оюнович Янчаттың** мөчээр биле холбаштыр ханы кажыдалын төрелдеринге болгаш чок кижилеринге илергейлеп тур.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл
Харылзаа информ.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар ады-
рынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле
эргелеи «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дуга-
лары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгын материалдың авторларының бодалдары редакцияның ту-
ружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгын саннары болгаш өске-даа фактылары
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

«ШЫН»
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИОННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтлел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз—2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амы-дырал килдиз—2-03-88. Очулга килдиз—2-03-87. Реклама, чаргал килдиз—2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнөр. Хөмчээли 4 парлаар ама.

Тираж 6283. Чагыр 99. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар—21.00, хөрек кырында—18.00.